International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय समाजाचा सामाजिक-आर्थिक आराखडा: एक पूर्व-परीक्षण अध्ययन

रोहिणी सयाजीराव गायकवाड[१], डॉ. विद्युला व्यवहारे[२]

[१]संशोधक विद्यार्थी

[२]संशोधक मार्गदर्शक

रामकृष्ण मोरे आर्ट्स, कॉमर्स आणि सायन्स आकुर्डी, पुणे-४११०४४

Corresponding Author – रोहिणी सयाजीराव गायकवाड

DOI - 10.5281/zenodo.18833562

सारांश:

सदर संशोधन "पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास" या विषयावर आधारित आहे. वेगाने शहरीकरण होत असलेल्या या शहरांमध्ये मागासवर्गीय समाजाचा मोठा सहभाग असूनही त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनमानात अनेक अडचणी आढळतात. या अभ्यासाचा उद्देश मागासवर्गीय लोकांची आर्थिक स्थिती, रोजगाराचे स्वरूप, शिक्षणाची पातळी, सामाजिक समावेशन आणि सरकारी योजनांचा प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक माहिती प्रश्नावली व मुलाखतींच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली आहे. तसेच दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल व पूर्व संशोधनातून घेतली आहे. अभ्यासातून असे आढळले की बहुसंख्य मागासवर्गीय कुटुंबांचे उत्पन्न अनियमित आहे, रोजगार मुख्यतः अनौपचारिक क्षेत्रात केंद्रित आहे आणि शिक्षणातील मर्यादांमुळे रोजगाराच्या संधी कमी होतात. सामाजिक दृष्टीने काही प्रमाणात प्रगती दिसून येत असली तरी पूर्ण सामाजिक समावेशन अद्याप साध्य झालेले नाही. हा अभ्यास मागासवर्गीय समाजाच्या वास्तविक सामाजिक-आर्थिक समस्यांवर प्रकाश टाकतो तसेच धोरणकर्ते, स्थानिक प्रशासन व संशोधकांसाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या सूचना मांडतो. शहरी विकास सर्वसमावेशक होण्यासाठी योग्य धोरणे, प्रभावी अंमलबजावणी आणि सामाजिक जागरूकता आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

बीजशब्द: : मागासवर्गीय, सामाजिक स्थिती, आर्थिक अध्ययन, शिक्षण, रोजगार, सार्वजनिक धोरणे, सामाजिक-आर्थिक समावेशन.

परिचय :

भारत हा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विविधतेने नटलेला देश आहे. या विविधतेत समाजाचे विविध घटक वेगवेगळ्या विकासाच्या पातळ्यांवर उभे असल्याचे दिसून येते. समाजातील काही घटक ऐतिहासिक, सामाजिक व आर्थिक कारणांमुळे मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिले आहेत. अशा घटकांना मागासवर्गीय समाज असे संबोधले जाते. सामाजिक न्याय, समता व सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्यासाठी या समाजघटकांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने सामाजिक व आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी विविध घटनात्मक तरतुदी, आरक्षण धोरणे, कल्याणकारी योजना आणि विकासात्मक कार्यक्रम राबविले आहेत. तथापि, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि वेगवान आर्थिक बदलांमुळे मागासवर्गीय समाजासमोर नव्या समस्या निर्माण झाल्या

आहेत. विशेषतः शहरी भागातील मागासवर्गीय लोकांचे जीवनमान, रोजगाराचे स्वरूप, शिक्षणाची उपलब्धता आणि सामाजिक स्वीकार याबाबत अनेक अडचणी आजही कायम आहेत.

पुणे व पिंपरी-चिंचवड ही महाराष्ट्रातील वेगाने विकसित होणारी शहरे म्हणून ओळखली जातात. आयटी उद्योग, औद्योगिक वसाहती, शिक्षण संस्था व सेवा क्षेत्रामुळे या शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले आहे. या स्थलांतरात मागासवर्गीय समाजातील लोकांचा मोठा सहभाग दिसून येतो. रोजगाराच्या शोधात ग्रामीण भागातून आलेले अनेक कुटुंबे शहरातील झोपडपट्ट्या, उपनगर व औद्योगिक परिसरात स्थायिक झाली आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली, तरी अनेक मूलभूत समस्या अद्यापही कायम आहेत.

पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोक प्रामुख्याने अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे आढळते. अस्थिर रोजगार, कमी उत्पन्न, अपुरी घरे, मर्यादित शैक्षणिक सुविधा, आरोग्य सेवांचा अभाव आणि सामाजिक भेदभाव या समस्या त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करतात. शिक्षण आणि कौशल्याच्या संधी मर्यादित असल्यामुळे पुढील पिढ्यांच्या विकासावरही त्याचा परिणाम होत आहे.

सामाजिक दृष्टीने पाहता, शहरातील आधुनिकतेचा प्रभाव वाढत असला तरी जातीभेदाची मानसिकता पूर्णतः नाहीशी झालेली नाही. काही ठिकाणी सामाजिक समावेशनाचा अभाव, समान संधींचा अभाव आणि सन्मानपूर्वक वागणूक न मिळणे या समस्या दिसून येतात. यामुळे मागासवर्गीय समाजातील लोकांचा आत्मविश्वास, सामाजिक सहभाग आणि एकूणच जीवनमान प्रभावित होते.
या पार्श्वभूमीवर पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या संशोधनातून त्यांच्या आर्थिक स्थितीचा, सामाजिक परिस्थितीचा, शिक्षण व रोजगाराच्या संधींचा तसेच सरकारी व स्वयंसेवी योजनांच्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. या अभ्यासामुळे शहरी मागासवर्गीय समाजाच्या वास्तविक समस्या समोर येतील आणि भविष्यातील धोरणे व विकासात्मक उपाययोजना आखण्यासाठी उपयुक्त माहिती उपलब्ध होईल.

Literature Review (साहित्यातील पूर्व अभ्यास):

मागासवर्गीय समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर विविध संशोधक, समाजशास्त्रज्ञ व धोरण विश्लेषकांनी अनेक अभ्यास केले आहेत. या अभ्यासांमधून शहरी भागातील मागासवर्गीय लोकांच्या जीवनमानाशी संबंधित विविध पैलू समोर आले आहेत. विशेषतः शिक्षण, रोजगार, आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक समावेशन या बाबींवर अधिक भर दिला गेला आहे.

1. शिक्षण आणि रोजगार:

पूर्वीच्या संशोधनांनुसार मागासवर्गीय समुदायातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध होत आहेत. प्राथमिक शिक्षणात प्रवेशाचे प्रमाण तुलनेने वाढले असले, तरी माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर गळतीचे प्रमाण जास्त असल्याचे अभ्यासांमध्ये आढळते. आर्थिक अडचणी, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, अपुरी शैक्षणिक साधने आणि मार्गदर्शनाचा अभाव ही यामागची प्रमुख कारणे असल्याचे संशोधकांनी नमूद केले आहे.

रोजगाराच्या दृष्टीने पाहता, मागासवर्गीय समाजातील बहुसंख्य लोक अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत आहेत. कौशल्याधारित व स्थिर नोकऱ्यांचे प्रमाण कमी असून कमी वेतन, असुरक्षित कामाचे तास आणि सामाजिक संरक्षणाचा अभाव या समस्या अभ्यासांमधून स्पष्ट झाल्या आहेत.

2. आर्थिक स्थिती:

अनेक पूर्व अभ्यासांमध्ये असे निदर्शनास आले आहे की मागासवर्गीय कुटुंबांचे आर्थिक उत्पन्न मुख्यतः अनियमित

आणि अस्थिर स्रोतांवर आधारित असते. दैनंदिन मजुरी, छोटे व्यवसाय, सेवा क्षेत्रातील तात्पुरत्या नोकऱ्या यावर बहुसंख्य कुटुंबे अवलंबून आहेत. नियमित उत्पन्नाचा अभाव, बचतीची मर्यादित क्षमता आणि वाढत्या शहरी खर्चामुळे त्यांची आर्थिक असुरक्षितता अधिक वाढते. काही अभ्यासांमध्ये कर्जबाजारीपणाचा उल्लेख देखील करण्यात आला असून त्यामुळे सामाजिक व मानसिक ताणतणाव निर्माण होतो.

3. सामाजिक समावेशन:

सामाजिक अंगाने पाहता, अनेक अभ्यासांनी असे दर्शविले आहे की शहरीकरण असूनही मागासवर्गीय समाजाला पूर्ण सामाजिक स्वीकार अद्याप मिळालेला नाही. जातीभेदाची मानसिकता, सामाजिक भेदभाव आणि समान वागणुकीचा अभाव काही ठिकाणी जाणवतो. सार्वजनिक सुविधा, निवासी परिसर आणि सामाजिक सहभाग यामध्येही असमानता दिसून येते. यामुळे समाजातील मुख्य प्रवाहात सामील होण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात, असे संशोधकांनी नमूद केले आहे.

4. पूर्व अभ्यासांचे निरीक्षण:

सर्वसाधारणपणे, पूर्व साहित्यातून असे स्पष्ट होते की मागासवर्गीय समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या एकमेकांशी घट्टपणे संबंधित आहेत. शिक्षणातील मर्यादा रोजगाराच्या संधींवर परिणाम करतात, तर आर्थिक अस्थैर्यामुळे सामाजिक सहभाग कमी होतो. त्यामुळे या घटकांचा एकत्रित अभ्यास करणे आवश्यक असल्याचे अनेक अभ्यासांमध्ये अधोरेखित करण्यात आले आहे.

या पार्श्वभूमीवर पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या संशोधनातून त्यांच्या आर्थिक स्थितीचा, सामाजिक परिस्थितीचा, शिक्षण व रोजगाराच्या संधींचा तसेच सरकारी व स्वयंसेवी योजनांच्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. या अभ्यासामुळे शहरी मागासवर्गीय समाजाच्या वास्तविक समस्या समोर येतील आणि भविष्यातील धोरणे व विकासात्मक उपाययोजना आखण्यासाठी उपयुक्त माहिती उपलब्ध होईल.

5. Research Gap (संशोधनातील पोकळी):

पूर्वी केलेल्या संशोधनांचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की मागासवर्गीय समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीवर अनेक अभ्यास करण्यात आले आहेत. मात्र, या अभ्यासांमध्ये काही मर्यादा आढळतात. बहुतांश संशोधन ग्रामीण भाग किंवा राज्य/देशपातळीवरील सर्वसाधारण चित्रावर केंद्रित आहे. शहरी भागातील, विशेषतः पुणे व पिंपरी-चिंचवड या वेगाने विकसित होणाऱ्या शहरांतील मागासवर्गीय लोकांच्या परिस्थितीचा सखोल व तुलनात्मक अभ्यास कमी प्रमाणात आढळतो. अनेक अभ्यासांमध्ये शिक्षण, रोजगार किंवा आर्थिक स्थिती यांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्यात आलेला आहे; परंतु सामाजिक व आर्थिक घटकांचा एकत्रित आणि परस्परसंबंधित अभ्यास मर्यादित आहे. तसेच शहरीकरण, स्थलांतर, औद्योगिकीकरण आणि बदलत्या जीवनशैलीचा मागासवर्गीय समाजावर होणारा परिणाम पुरेशा प्रमाणात अभ्यासलेला नाही. याशिवाय, सरकारी योजना व सामाजिक कल्याणकारी कार्यक्रमांचा प्रत्यक्ष लाभ या समाजघटकांपर्यंत कितपत पोहोचतो, याचा स्थानिक पातळीवरचा अभ्यास कमी आहे. त्यामुळे पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांच्या वास्तविक सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा समग्र अभ्यास करण्याची गरज निर्माण होते. हीच पोकळी सदर संशोधन भरून काढण्याचा प्रयत्न करते.

अभ्यासाची गरज व महत्त्व:

सध्याच्या काळात शहरी भागातील सामाजिक व आर्थिक विषमता वाढत असल्याचे दिसून येते. पुणे व पिंपरी-चिंचवडसारख्या विकसित शहरांमध्ये आधुनिक सुविधा उपलब्ध असल्या, तरी त्यांचा लाभ सर्व समाजघटकांना समान प्रमाणात मिळत नाही. मागासवर्गीय समाज अनेकदा या

विकास प्रक्रियेपासून वंचित राहतो. त्यामुळे त्यांच्या जीवनमानाचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

धोरणात्मक महत्त्व: या संशोधनातून मिळणारी माहिती शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था व धोरणकर्त्यांना अधिक प्रभावी व लक्ष्यित योजना आखण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

सामाजिक न्यायासाठी उपयुक्तता:

मागासवर्गीय समाजासमोरील सामाजिक भेदभाव, असमान संधी व समावेशनाच्या समस्या समजून घेण्यास हा अभ्यास मदत करेल. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व: रोजगार, उत्पन्न व कौशल्य विकासाशी संबंधित अडचणी ओळखून आर्थिक सशक्तीकरणासाठी योग्य उपाय सुचविता येतील.

शैक्षणिक महत्त्व: हा अभ्यास समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र व शहरी अभ्यास क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांसाठी व संशोधकांसाठी संदर्भात्मक ठरेल.

स्थानिक पातळीवरील वास्तव चित्र: पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांची प्रत्यक्ष परिस्थिती समोर आणून भविष्यातील संशोधनासाठी भक्कम आधार निर्माण होईल.

Pilot Study (पूर्व-परीक्षण अध्ययन):

1. Pilot Study ची संकल्पना:

पूर्व-परीक्षण अध्ययन (Pilot Study) हे मुख्य संशोधन सुरू करण्यापूर्वी केले जाणारे लघु स्वरूपाचे अध्ययन असते. या अभ्यासाचा उद्देश संशोधन विषयाची व्यवहार्यता तपासणे, संशोधन साधनांची उपयुक्तता पाहणे, प्रश्नावली स्पष्ट आहे की नाही हे समजून घेणे तसेच प्रत्यक्ष क्षेत्रात येणाऱ्या अडचणी ओळखणे हा असतो. Pilot Study मुळे मुख्य संशोधन अधिक प्रभावी, अचूक व विश्वसनीय बनते.

2. Pilot Study ची गरज :

पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास" या विषयाशी संबंधित संशोधन करताना शहरी मागासवर्गीय लोकांच्या परिस्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे आवश्यक होते. त्यामुळे मुख्य संशोधन सुरू करण्यापूर्वी खालील बाबी तपासण्यासाठी Pilot Study करण्यात आला: 1.संशोधन प्रश्नांची स्पष्टता 2. प्रतिसादकांचा प्रतिसाद देण्याचा दृष्टिकोन 3. सामाजिक व आर्थिक घटकांशी संबंधित माहिती मिळण्याची शक्यता 4. वेळ, संसाधने व क्षेत्रीय अडचणी

3. Pilot Study चे उद्दिष्ट :

1. प्रश्नावलीतील प्रश्न समजण्याजोगे आहेत का हे तपासणे.
2. मागासवर्गीय लोक आर्थिक व सामाजिक माहिती देण्यास कितपत तयार आहेत हे पाहणे.
3. माहिती संकलन प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणी ओळखणे.

4. मुख्य अभ्यासासाठी आवश्यक सुधारणा सुचविणे.

4. Pilot Study ची व्याप्ती व नमुना (Sample):

Pilot Study साठी पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील निवडक परिसरांतील मागासवर्गीय समाजातील लोकांची निवड करण्यात आली. एकूण प्रतिसादक: 20 ते 25, निवड पद्धत : सुलभ (Convenience) व उद्देशित (Purposive) नमुना , सहभागी घटक , मजूर , छोटे व्यवसायिक , सेवा क्षेत्रातील कर्मचारी, गृहिणी व युवक

5. माहिती संकलन पद्धत:

Pilot Study साठी प्राथमिक माहिती संकलन करण्यात आले.

प्रश्नावली पद्धत, प्रत्यक्ष मुलाखती, अनौपचारिक संवाद, प्रश्नावलीमध्ये पुढील बाबी समाविष्ट करण्यात आल्या: कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, उत्पन्नाचे स्रोत, शिक्षणाची पातळी, रोजगाराचे स्वरूप, सामाजिक वागणूक व भेदभावाचे अनुभव, सरकारी योजनांची माहिती व लाभ.

6. Pilot Study मधून प्राप्त निरीक्षणे:

1. पूर्व-परीक्षण अभ्यासातून खालील निरीक्षणे समोर आली:
2. बहुतेक प्रतिसादकांचे उत्पन्न अनियमित व अस्थिर असल्याचे आढळले.
3. शिक्षणाबाबत जागरूकता वाढलेली असली, तरी आर्थिक अडचणीमुळे शिक्षण अपूर्ण राहते.
4. अनेक प्रतिसादक सरकारी योजनांची माहिती असूनही प्रत्यक्ष लाभ घेत नसल्याचे दिसून आले.
5. काही सामाजिक प्रश्नांवर उत्तर देताना प्रतिसादक संकोच दाखवत होते.
6. प्रश्नावलीतील काही प्रश्न अधिक सोप्या भाषेत मांडण्याची गरज असल्याचे लक्षात आले.

7. Pilot Study चे महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष:

Pilot Study मुळे हे स्पष्ट झाले की:

1. संशोधन विषय व्यवहार्य आहे.
2. मुख्य संशोधनासाठी निवडलेली पद्धत योग्य आहे.
3. प्रश्नावलीत थोडे बदल व सुधारणा आवश्यक आहेत.
4. मुख्य अभ्यासासाठी वेळ व संसाधनांचे योग्य नियोजन करता येईल.

8. Pilot Study चा मुख्य अभ्यासावर परिणाम:

पूर्व-परीक्षण अभ्यासाच्या आधारे:

1. प्रश्नावलीत आवश्यक सुधारणा करण्यात आल्या.
2. संवेदनशील प्रश्नांची मांडणी अधिक काळजीपूर्वक करण्यात आली.
3. मुख्य संशोधनासाठी नमुना आकार वाढविण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

9. निष्कर्ष (Pilot Study Conclusion):

पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी Pilot Study अत्यंत उपयुक्त ठरला. या अभ्यासामुळे संशोधनाची दिशा स्पष्ट झाली असून मुख्य संशोधन अधिक शास्त्रीय, प्रभावी व विश्वासार्ह पद्धतीने करता येईल, असा विश्वास निर्माण झाला.

1	शहर	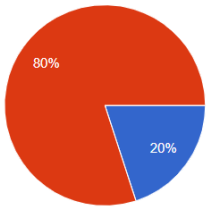	पुणे पिंपरी-चिंचवड
2.	धर्म :-	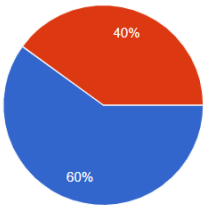	हिंदू बौद्ध इतर
3.	जात	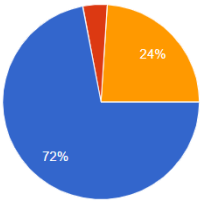	SC ST OBC
4.	कुटुंब प्रकार:-	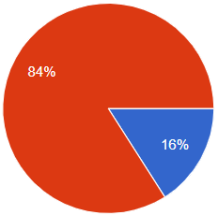	विभक्त कुटुंब संयुक्त कुटुंब विस्तारित
5.	कुटुंब संख्या:-	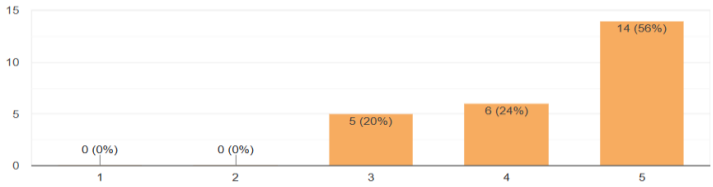	
6.	नाते	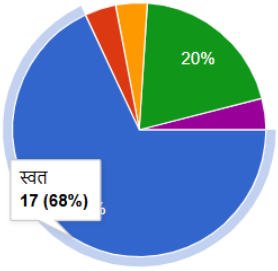	स्वत पत्नी मुलगा मुलगी आई वडील इतर
7.	कुटुंब प्रमुखाचा व्यवसाय	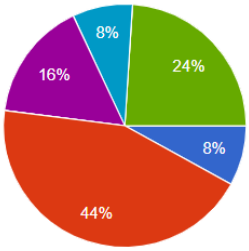	शेती नोकरी शासकीय निम–शासकीय खाजगी नोकरीचे स्वरूप:- कायमस्वरूपी/ तात् लघु उधोग इतर (व्यापार/उद्योगधंदे)

8.	कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न	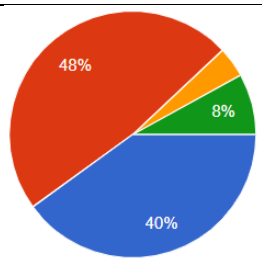	50,000 पेक्षा कमी 50,000 – 1,00,000 3,00,000 – 5,00,000 5,00,000 – 8,00,000 8,00,000 -10,00,000 10,00,000 – 12,75,000 12,80,000 पेक्षा जास्त
9.	तुमच्या कुटुंबात शालेय वयाची मुले किती ?	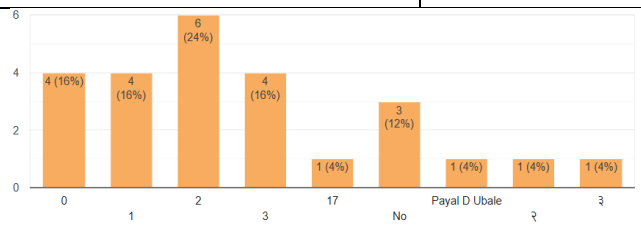	
10.	कोणत्या शाळेत जातात?	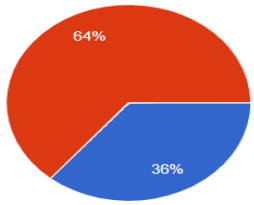	सरकारी खाजगी
11.	शाळेत जाण्याचे साधन	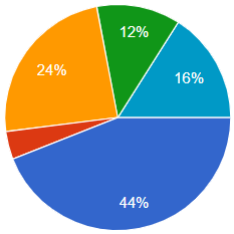	पायी सायकल बस रिक्षा वैयक्तिक वाहन इतर
12.	शाळेमध्ये मुलांना कोणकोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागते ?	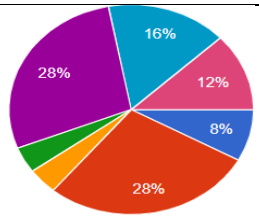	भाषेची अडचण शाळेचे अंतर शिक्षकांची कमतरता शैक्षणिक साधनाचा आभ्यास आर्थिक अडचण शैक्षणिक जागृतेचा आभ्यास इतर

Research Methodology (संशोधन पद्धती)

1. संशोधनाची रचना (Research Design): सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या पद्धतीद्वारे पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती वस्तुनिष्ठ स्वरूपात समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. संशोधनाचे स्वरूप क्षेत्रीय (Field-based) असून प्रत्यक्ष माहिती संकलनावर भर देण्यात आला आहे.

2. संशोधनाचे क्षेत्र (Area of Study): या अभ्यासाचे क्षेत्र पुणे महानगरपालिका व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका हद्दीतील निवडक परिसर आहे. औद्योगिक वसाहती, झोपडपट्टी क्षेत्रे, उपनगर व स्थलांतरित वस्ती असलेल्या भागांचा अभ्यासात समावेश करण्यात आला आहे, जेथे मागासवर्गीय लोकसंख्या तुलनेने अधिक आहे.

3. संशोधनाची लोकसंख्या (Universe of the Study): या संशोधनाची लोकसंख्या म्हणजे पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय समाजातील सर्व व्यक्ती व

कुटुंबे होय, जे विविध आर्थिक व सामाजिक स्तरांमध्ये कार्यरत आहेत.

4. नमुना निवड पद्धत (Sampling Method): मुख्य संशोधनासाठी उद्देशित (Purposive) व सुलभ (Convenience) नमुना निवड पद्धती वापरण्यात आली आहे. एकूण नमुना आकार : 25 प्रतिसादक

5. माहिती संकलनाची साधने (Tools of Data Collection):

(अ) प्राथमिक माहिती (Primary Data): प्राथमिक माहिती खालील साधनांच्या साहाय्याने गोळा करण्यात आली: संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire), आर्थिक स्थिती, उत्पन्नाचे स्रोत, शिक्षण व रोजगार, आरोग्य व निवास, सामाजिक वागणूक व समावेशन, प्रत्यक्ष मुलाखती (Personal Interviews), अनौपचारिक संवाद (Informal Discussions)

(ब) दुय्यम माहिती (Secondary Data): शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल, संशोधन लेख, पुस्तके व नियतकालिके

6. माहिती विश्लेषणाची पद्धत (Data Analysis Method): संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी खालील पद्धती वापरण्यात आल्या: टक्केवारी पद्धत,तक्ते (Tables),तुलनात्मक विश्लेषण,वर्णनात्मक विश्लेषण

7. संशोधनाची मर्यादा (Limitations of the Study): संशोधनाचा क्षेत्रफळ मर्यादित असल्यामुळे निष्कर्ष सर्वसाधारण स्वरूपात लागू करता येणार नाहीत.काही प्रतिसादकांनी सामाजिक विषयांवर संकोचाने उत्तर दिले. वेळ व संसाधनांच्या मर्यादा होत्या.

8. नैतिक बाबी (Ethical Considerations): संशोधन करताना प्रतिसादकांची गोपनीयता राखण्यात आली. कोणत्याही प्रकारचा दबाव न टाकता स्वेच्छेने माहिती घेण्यात आली. मिळालेली माहिती केवळ शैक्षणिक उद्देशासाठी वापरण्यात आली आहे.

9. निष्कर्ष (Methodology Conclusion): योग्य संशोधन पद्धती, निवडलेला नमुना व माहिती संकलनाची साधने यांमुळे पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा सखोल व वास्तववादी अभ्यास करणे शक्य झाले आहे.

Objectives of the Study (अभ्यासाची उद्दिष्टे): सदर संशोधन "पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास" या विषयावर आधारित असून खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

1. पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांची आर्थिक स्थिती अभ्यासणे.
2. मागासवर्गीय समाजाच्या उत्पन्नाचे स्रोत व रोजगाराचे स्वरूप समजून घेणे.
3. शिक्षणाची पातळी व त्याचा रोजगारावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
4. मागासवर्गीय लोकांच्या सामाजिक स्थिती व सामाजिक समावेशनाची पातळी तपासणे.
5. शहरीकरणाचा मागासवर्गीय समाजाच्या जीवनमानावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
6. विविध सरकारी व सामाजिक कल्याणकारी योजनांचा लाभ या समाजघटकांना कितपत मिळतो हे जाणून घेणे.
7. आर्थिक व सामाजिक अडचणी ओळखून सुधारणात्मक उपाययोजना सुचविणे.

Hypothesis (गृहितके):

1. संशोधन अधिक शास्त्रीय व वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी खालील गृहितके मांडण्यात आली आहेत:
2. पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांची आर्थिक स्थिती समाधानकारक नाही.

3. मागासवर्गीय समाजातील बहुसंख्य लोकांचे उत्पन्न अनियमित व अस्थिर स्वरूपाचे आहे.
4. शिक्षणाची पातळी कमी असल्यामुळे रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहतात.
5. शहरी भागात राहूनही मागासवर्गीय लोकांना पूर्ण सामाजिक समावेशन अनुभवास येत नाही.
6. सरकारी योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांचा लाभ सर्व मागासवर्गीय लोकांपर्यंत पोहोचत नाही.
7. आर्थिक दुर्बलतेचा सामाजिक दर्जा व जीवनमानावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

Data Analysis and Interpretation (माहितीचे विश्लेषण व अर्थ लावणे):

या अभ्यासासाठी प्रश्नावली व मुलाखतींच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या प्राथमिक माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. विश्लेषणासाठी टक्केवारी पद्धत व वर्णनात्मक विश्लेषणाचा वापर करण्यात आला.

1. आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण: अभ्यासातून असे आढळले की बहुसंख्य मागासवर्गीय कुटुंबांचे मासिक उत्पन्न मर्यादित असून ते अनियमित स्वरूपाचे आहे. अनेक कुटुंबे दैनंदिन मजुरी, बांधकाम कामगार, घरगुती कामे, छोटे व्यवसाय किंवा सेवा क्षेत्रातील तात्पुरत्या नोकऱ्यांवर अवलंबून आहेत. स्थिर उत्पन्नाचा अभाव असल्यामुळे बचत करण्याची क्षमता अत्यल्प असल्याचे दिसून आले.अर्थ लावणे:अनियमित उत्पन्नामुळे आर्थिक असुरक्षितता वाढत असून कुटुंबांच्या जीवनमानावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

2. शिक्षणाशी संबंधित विश्लेषण: विश्लेषणातून असे दिसून आले की प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमाण तुलनेने समाधानकारक आहे. मात्र, माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांची गळती मोठ्या प्रमाणात होते. आर्थिक अडचणी, रोजगारासाठी लवकर काम सुरू करणे व शैक्षणिक मार्गदर्शनाचा अभाव ही प्रमुख कारणे असल्याचे स्पष्ट झाले.

अर्थ लावणे:शिक्षणातील अडथळ्यांमुळे पुढील पिढीच्या रोजगार संधी मर्यादित राहतात.

3. रोजगाराचे स्वरूप: अधिकांश प्रतिसादक अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे आढळले. नियमित नोकरी, सामाजिक सुरक्षा, भविष्य निर्वाह निधी किंवा विमा सुविधा फार कमी लोकांना उपलब्ध आहेत.

अर्थ लावणे:अस्थिर रोजगारामुळे आर्थिक व मानसिक ताणतणाव वाढतो.

4. सामाजिक स्थितीचे विश्लेषण: सामाजिक बाबतीत अनेक प्रतिसादकांनी समान वागणूक मिळत नसल्याची भावना व्यक्त केली. काही ठिकाणी जातीभेदाची मानसिकता, सामाजिक दुर्लक्ष व मर्यादित सामाजिक सहभाग अनुभवास येतो.

अर्थ लावणे: सामाजिक असमानतेमुळे पूर्ण सामाजिक समावेशनात अडथळे निर्माण होतात.

5. सरकारी योजनांविषयी विश्लेषण: अनेकांना सरकारी योजनांची माहिती असली तरी प्रत्यक्ष लाभ घेणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे. कागदपत्रांची अडचण, माहितीचा अभाव व प्रक्रियेतील गुंतागुंत ही प्रमुख कारणे आढळली.

Findings of the Study (अभ्यासातील निष्कर्ष):

1. अभ्यासातून पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर आले:
2. मागासवर्गीय लोकांची आर्थिक स्थिती अद्यापही दुर्बल आहे.
3. बहुसंख्य कुटुंबांचे उत्पन्न अनियमित व अस्थिर आहे.
4. शिक्षणातील अडचणी रोजगाराच्या संधींवर परिणाम करतात.
5. अनौपचारिक रोजगाराचे प्रमाण अधिक आहे.
6. सामाजिक समावेशनाची प्रक्रिया अपूर्ण आहे.
7. सरकारी योजनांचा लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचत नाही.
8. शहरी विकास असूनही सामाजिक व आर्थिक विषमता कायम आहे.

Suggestions / Recommendations (सूचना व शिफारसी):

1. अभ्यासाच्या निष्कर्षांच्या आधारे पुढील सूचना मांडण्यात येतात:
2. शिक्षणासाठी विशेष सहाय्य: शिष्यवृत्ती, मोफत शैक्षणिक साहित्य व मार्गदर्शन केंद्रे वाढवावीत.
3. कौशल्य विकास कार्यक्रम: शहरी भागात मागासवर्गीयांसाठी रोजगाराभिमुख प्रशिक्षण योजना राबवाव्यात.
4. रोजगार सुरक्षितता: अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना प्रभावीपणे अंमलात आणाव्यात.
5. सरकारी योजनांची सुलभता: माहिती केंद्रे व मार्गदर्शन सुविधा स्थानिक पातळीवर उपलब्ध कराव्यात.
6. सामाजिक जागरूकता: सामाजिक समावेशन व समानतेसाठी जनजागृती कार्यक्रम राबवावेत.

Conclusion (निष्कर्ष):

पुणे व पिंपरी-चिंचवड शहरातील मागासवर्गीय लोकांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास करताना असे आढळून आले की शहरी विकास असूनही या समाजघटकाला अनेक मूलभूत अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. आर्थिक असुरक्षितता, शिक्षणातील मर्यादा, अस्थिर रोजगार आणि सामाजिक समावेशनाचा अभाव या प्रमुख समस्या आहेत.

तथापि, योग्य धोरणे, प्रभावी अंमलबजावणी, शिक्षण व कौशल्य विकासाच्या संधी उपलब्ध झाल्यास मागासवर्गीय समाजाचे जीवनमान सुधारू शकते. शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि समाज यांचा संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहे. हा अभ्यास भविष्यातील धोरण आखणीसाठी आणि पुढील संशोधनासाठी उपयुक्त ठरेल. पुणे व पिंपरी-चिंचवड येथील मागासवर्गीय लोकांची स्थिती सुधारण्यासाठी शासन, नागरिक समाज, स्वयंसेवी संस्था व समुदायाची भूमिका महत्त्वाची आहे. योग्य धोरणे, आधारित शिक्षण व आर्थिक संधींच्या माध्यमातून सुधारणा साध्य करण्याची आवश्यकता आहे.

References (संदर्भसूची):

1. भारत सरकार. (जनगणना अहवाल). भारताची जनगणना.
2. महाराष्ट्र शासन. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाचे वार्षिक अहवाल.
3. Desai, A. R. Social Background of Indian Nationalism. Popular Prakashan.
4. Thorat, S. (2009). Economic Exclusion and Poverty in India. Oxford University Press.
5. Dreze, J. & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and Its Contradictions. Penguin Books.
6. Planning Commission / NITI Aayog. Urban Poverty and Livelihood Reports.
7. Various Research Articles from Economic and Political Weekly (EPW).
8. Pune Municipal Corporation & Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation – Socio-Economic Reports.